

JADIDCHILIK HARAKATINING O‘ZBEKISTON IJTIMOIIY-MADANIY HAYOTI TARIXIDAGI O‘RNI**Adizova Shohsanam Shohmahamat qizi**adizovashohsanam94@gmail.com

Mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. Mazkur tezisda XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston hududida shakllangan jadidchilik harakatining O‘zbekiston ijtimoiy-madaniy hayotidagi o‘rni tahlil qilinadi. Jadidlarning ta’lim tizimini isloh qilish, yangi usul maktablarini tashkil etish, milliy darsliklar yaratish, matbuot va teatrni rivojlantirish, xalqning ma’rifiy saviyasini oshirish borasidagi faoliyati tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar asosida yoritiladi. Shuningdek, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat kabi jadid namoyandalarining ijtimoiy-madaniy faoliyatiga e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: jadidchilik, Turkiston, ma’rifatparvarlik, yangi usul maktablari, milliy matbuot, darslik, teatr, Behbudiy, Avloniy, Fitrat, milliy uyg‘onish.

Kirish

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-madaniy hayotida muhim o‘zgarishlar yuzaga keldi. Bu davrda mahalliy ziyolilar jamiyat taraqqiyotining asosiy shartlaridan biri xalqning savodxonligi va ilmiy-ma’rifiy darajasini oshirish ekanini ilgari surdilar. Ana shunday tarixiy sharoitda jadidchilik harakati shakllandi. Jadidchilik dastlab ta’lim va maorifni yangilashga qaratilgan ma’rifiy harakat sifatida namoyon bo‘lib, keyinchalik matbuot, adabiyot, teatr va ijtimoiy-siyosiy hayotning boshqa sohalarini ham qamrab oldi. Tadqiqotlarda jadidlarning asosiy faoliyat yo‘nalishlari sifatida yangi usul maktablari, milliy darsliklar, matbuot va teatrning rivojlantirilgani qayd etiladi.

Jadidchilik tarixini o‘rganishda jadidlarning o‘z asarlari bilan bir qatorda keyingi davr tadqiqotchilarining ilmiy ishlari ham muhim ahamiyatga ega. Xususan, Begali Qosimovning “Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik”, “Uyg‘ongan millat ma’rifati” asarlari, Mahmudxo‘ja Behbudiyning “Tanlangan asarlar”, Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” kabi asarlari mavzuni o‘rganishda muhim manbalar hisoblanadi.

Asosiy qism

Jadidchilik harakatining shakllanishida XIX asr oxirida Turkistonning ijtimoiy va madaniy hayotida mavjud bo‘lgan muammolar muhim omil bo‘ldi. An’anaviy ta’lim

tizimining imkoniyatlarini kengaytirish, zamonaviy fanlarni o'qitish va ta'lim metodlarini takomillashtirish zarurati ma'rifatparvar ziyolilar tomonidan ilgari surildi. "Jadid" atamasi yangi usul, ya'ni usuli jadid maktablari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu maktablarda tovush asosidagi o'qitish usullaridan foydalanishga e'tibor berildi. Keyinchalik yangi usul maktablarida geografiya, tarix, hisob, tabiatshunoslik kabi fanlarni o'qitish tajribasi ham kengaydi.

Jadidlarning ta'lim sohasidagi faoliyati faqat maktab ochish bilan cheklanib qolmadi. Ular yangi maktablar uchun o'quv qo'llanmalari va darsliklar yaratishga ham katta e'tibor berdilar. Mahmudxo'ja Behbudiy tomonidan "Muntaxabi jug'rofiyai umumiy", "Kitobat ul-atfol", "Muxtasari tarixi islom", "Madxali jug'rofiyayi umroniy" kabi asarlarning yaratilgani uning ta'lim sohasidagi amaliy faoliyatini ko'rsatadi¹. Behbudiy asarlarining bibliografik ma'lumotlari uning "Tanlangan asarlar" nashrida ham qayd etilgan.

Jadidchilik harakatining yirik vakillaridan biri Mahmudxo'ja Behbudiy edi. U Samarqanddagi ma'rifiy muhitning shakllanishida faol qatnashib, maktab, matbuot va adabiyot orqali jamiyatni ma'rifatga chaqirdi. Behbudiy tomonidan nashr etilgan "Samarqand" gazetasi va "Oyina" jurnali Turkiston ijtimoiy-madaniy hayotida muhim o'rin tutgan. Uning maqolalarida ta'lim, milliy til, madaniyat, tarix va jamiyat taraqqiyoti masalalari muhokama qilingan. Behbudiyning 1913-yilda nashr etilgan "Padarkush" dramasi esa o'zbek dramaturgiyasi tarixida muhim hodisalardan biri bo'lib, asarda ta'lim va tarbiyaning inson hayotidagi ahamiyati badiiy tarzda ko'rsatilgan².

Jadidchilikning ijtimoiy-madaniy hayotdagi yana bir muhim yo'nalishi milliy matbuotning rivojlanishi bo'ldi. Jadid ziyolilari gazeta va jurnallarni xalq orasida ma'rifiy g'oyalarni tarqatish vositasi sifatida ko'rdilar. Matbuot orqali ta'lim, madaniyat, axloq, milliy til, jamiyatning dolzarb muammolari va zamonaviy bilimlarni egallash masalalari muhokama qilindi. Shu tariqa matbuot yangi ijtimoiy fikr va ma'rifiy qarashlarning tarqalish maydoniga aylandi. Tadqiqotchilar jadid matbuotining milliy ong va ijtimoiy fikr rivojidagi rolini alohida qayd etadilar.

Abdulla Avloniy ham jadidchilik harakatining ta'lim va madaniyat sohasidagi faol namoyandalardan biri bo'lgan. U Toshkentda yangi usul maktablarini tashkil etish va darsliklar yaratish bilan shug'ullangan. Avloniyning "Birinchi muallim", "Ikkinchi muallim", "Maktab gulistoni" va ayniqsa "Turkiy guliston yoxud axloq" asarlari

¹ Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 1997. – 232 b.

² Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar. 2-nashr. – Toshkent: Ma'naviyat, 1999.

o'zbek pedagogik fikri tarixida muhim o'rin egallaydi³. "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida ta'lim va tarbiya, ilm, axloq, insonning jamiyatdagi mas'uliyati kabi masalalar keng yoritilgan. Asarning nashr ma'lumotlari va mazmuni uning pedagogik yo'nalishini tasdiqlaydi⁴.

Avloniy faoliyatida teatr va adabiyot ham alohida o'rin egallagan. Jadidlar teatrni xalqning dunyoqarashini kengaytirish va ijtimoiy muammolarni badiiy shaklda ko'rsatish vositasi sifatida qo'lladilar. Behbudiyning "Padarkush" asari, Avloniyning dramaturgiya va teatr faoliyati ana shu jarayonning muhim ko'rinishlaridandir. Tadqiqotlarda Avloniyning teatr, matbuot, adabiyot va pedagogika sohalaridagi faoliyati bir-biri bilan uzviy bog'liq holda olib borilgani qayd etiladi.

Jadidchilik harakatida Abdurauf Fitratning ham alohida o'rni bor. Fitrat Buxoro va Turkiston ijtimoiy-madaniy muhitida faoliyat yuritgan ma'rifatparvarlardan bo'lib, ta'lim, adabiyot, til va jamiyat taraqqiyoti masalalariga oid asarlar yaratgan. Uning ijodida xalqni ilm-ma'rifatga chaqirish, ta'lim tizimini yangilash va milliy madaniyatni rivojlantirish masalalari muhim o'rin egallaydi. Jadidchilik namoyandalari qatorida Fitratning ilmiy, adabiy va ma'rifiy faoliyati ham zamonaviy tadqiqotlarda alohida o'rganilgan.

Jadidlarning faoliyatida milliy o'zlik va madaniy ong masalalari ham muhim yo'nalishlardan biri bo'lgan. Ular tarixni, milliy tilni, adabiyotni va madaniy merosni o'rganishga e'tibor qaratdilar. Bunda ma'rifat asosiy vosita sifatida ko'rildi. Begali Qosimov tadqiqotlarida jadidlar faoliyati milliy uyg'onish jarayoni bilan bog'liq holda keng tahlil qilingan. Muallifning Behbudiy merosi, jadid adabiyoti va milliy uyg'onish davri adabiyotiga oid tadqiqotlari mazkur davrning ijtimoiy-madaniy jarayonlarini o'rganish uchun muhim ilmiy asos hisoblanadi⁵.

Jadidchilikning ijtimoiy-madaniy faoliyatida xotin-qizlar ta'limi masalasi ham muhim mavzulardan biri bo'lgan. Jadidlar jamiyat taraqqiyoti uchun oiladagi tarbiya va ayollarning savodxonligi masalasiga ham e'tibor qaratdilar. Bu qarashlar ta'limni faqat erkaklar uchun emas, balki butun jamiyat uchun zarur ijtimoiy ehtiyoj sifatida ko'rish bilan bog'liq edi. Jadidlarning ta'lim va tarbiya haqidagi qarashlari keyinchalik Turkiston ijtimoiy-madaniy hayotidagi yangilanish jarayonlariga ta'sir ko'rsatdi.

Shu bilan birga, jadidchilik harakatini faqat madaniy-ma'rifiy faoliyat doirasida ko'rib chiqish ham yetarli emas. XX asr boshlariga kelib jadidlarning faoliyati ijtimoiy

³ Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.

⁴ Gulyamov Alisher Azizovich, Xamidova Rayxonabegim Xaydar qizi. "Jadidchilik harakati namoyandalari va ularning faoliyati." Modern Science and Research, 2025. – B. 733–740.

⁵ Begali Qosimov. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002.

va siyosiy masalalarni ham qamrab oldi. 1917-yilgi siyosiy voqealardan keyin Turkiston jadidlari milliy davlatchilik, mahalliy boshqaruv, ta'lim va madaniyat masalalariga faol munosabat bildirdilar. Turkiston Muxtoriyati atrofidagi siyosiy jarayonlarda ham jadid ziyolilarining faol ishtiroki kuzatiladi. Biroq mazkur masalani jadidchilikning ijtimoiy-madaniy faoliyatidan alohida siyosiy jarayon sifatida o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Jadidchilik tarixining keyingi bosqichi murakkab siyosiy sharoitda kechdi. 1920–1930-yillarda jadid ziyolilarining katta qismi sovet siyosiy repressiyalariga uchradi. Behbudiy 1919-yilda qatl etilgan, keyingi yillarda Fitrat, Cho'lpon, Abdulla Qodiriy va boshqa ko'plab ziyolilar ham ta'qib qilindi⁶. Shu sababli jadidlarning ko'plab ilmiy, adabiy va ma'rifiy tashabbuslari uzildi. Mustaqillik yillarida esa jadidlar merosini qayta o'rganish va nashr etish jarayoni kuchaydi. Behbudiy va Avloniy kabi namoyandalarning asarlari qayta nashr qilinib, ularning ilmiy va ma'rifiy merosi tadqiq etila boshlandi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, jadidchilik harakati XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston, jumladan, hozirgi O'zbekiston hududining ijtimoiy-madaniy hayotida muhim jarayonlardan biri bo'ldi. Harakat dastlab ta'limni yangilash va yangi usul maktablarini tashkil etish bilan bog'liq bo'lgan bo'lsa, keyinchalik milliy matbuot, adabiyot, teatr, darslik yaratish va ijtimoiy fikrning rivojlanishini ham qamrab oldi.

Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat va boshqa ma'rifatparvarlarning faoliyati Turkistonda zamonaviy ta'lim va madaniy fikrning rivojlanish jarayonlarini ko'rsatib beradi. Ularning maktablar tashkil etishi, darsliklar yaratishi, gazeta va jurnallar nashr etishi hamda teatr va adabiyotdan ma'rifiy vosita sifatida foydalanishi jadidchilikning ko'p qirrali harakat bo'lganini ko'rsatadi.

Shuningdek, jadidlarning faoliyati XX asr boshlaridagi milliy uyg'onish jarayonining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'ldi. Ularning merosi bugungi kunda tarix, adabiyot, pedagogika va madaniyat tarixi nuqtayi nazaridan tadqiq etilmoqda. Shu sababli jadidchilik tarixini birgina siyosiy yoki ma'rifiy harakat sifatida emas, balki Turkiston jamiyatidagi ta'limiy, madaniy, adabiy va ijtimoiy o'zgarishlar majmuasi sifatida o'rganish muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 1997.

2. Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar. 2-nashr. – Toshkent: Ma'naviyat, 1999.
3. Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.
4. Begali Qosimov. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002.
5. Begali Qosimov. Uyg'ongan millat ma'rifati. – Toshkent: Ma'naviyat, 2011.
6. Begali Qosimov. Karvonboshi. – Toshkent: Ma'naviyat, 1997.
7. Begali Qosimov. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. – Toshkent: Ma'naviyat, 2004.
8. Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asarlar. Ikki jildlik. Nashrga tayyorlovchi S. Ahmad. – Toshkent: Akademya, 2018.
9. Gulyamov Alisher Azizovich, Xamidova Rayxonabegim Xaydar qizi. "Jadidchilik harakati namoyandalari va ularning faoliyati." Modern Science and Research, 2025.